

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

Қазақ әдебиеті төлбасыларының бірі – Қазтуған жырау Сүйінішұлы

Мақалада XV ғасырдың көрнекті ақын-жырауы Қазтуған жыраудың өмірі мен қызметі баяндалған. Қазтуған дарынды ақын ғана емес, сондай-ақ ірі әскери қолбасшы және өз заманының саяси қайраткері болғандығы айтылған. Ақынның өмір сүрген кездегі барлық маңызды саяси оқиғалар көрініс тапқан оның әдеби шығармаларына кеңінен баға берілген. Қазтуғанның шығармашылық мұрасы отандық поэзияның қалыптасуы мен дамуы үшін үлкен маңызға ие болғаны, оның ақын-жыраулардың кейінгі буыны үшін шешен сөздің үлгісі болғандығы көрсетілген.

Кілт сөздер: жырау, мұра, мекендер, толғаулар, нақыл, мақал-мәтелдер, туған жер, күй, поэзия.

Кіріспе

Жаңаша жыл санауға дейін-ақ ірге бекітіп, қуатты мемлекетке айналып үлгерген сақ, ғұн, үйсін, қаңлы елдері, VI–VIII ғасырлардағы Түрік, Түргеш, Қарлық қағанаттары, VIII–IX ғасырлардағы оғыз, қыпшақ, қарахан дәулеттері, XI–XIV ғасырлардағы Алтын Орда ұлысына ұласты. Ұлы дала төсіндегі алып империялардың сынығы — Алтын Орда хандығы есенгіреп, ыдырап, ақыр аяғында бірнеше хандықтарға бөлініп кетті. Ағайынның арасына алауыздық кіріп, бүгін халық екі жартыға бөлінді. Бір ата, бір анадан туғандар жылап айырылысты. Қарға бойлы Қазтуғанның [1; 14]:

*Ботташығы бұзаудай,
Боз сазаны тоқтыдай,
Балығы тайдай тулаған,
Бақасы қойдай шулаған,
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас,
Бақасы мен шаяны
Кежідегі адамға
Түн ұйқысын таптырмас.
Қайран менің Еділім,
Мен салмадым, сен салдың,
Қайырлы болсын сіздерге
Менен қалған мынау Еділ жұрт!... –*

деп еңірейтіні осы тұс.

Қай кезде де ел басына үйірілген бұлт оның әйгілі тұлғаларын айналып өткен емес. Алтын Орданың шаңырағы құлап, Еуразияның ұлы даласына көктей көшкен көшпелілер басынан бақыт құсы ұшқан кезде сұңқылдап тұрып жоқтау айтқан әйгілі тұлғаларымыздың бірі Сүйінішұлы Қазтуған жырау болған. Қазтуған өткенін қимай, бүгінге риза болмай, болашағына секеммен қарап өткен жырау.

Филология ғылымдарының кандидаты А.Сейітованың деректеріне сүйенсек, Қазтуған қазіргі Астрахан облысына (қазір Ресейге жатады) қарайтын Краснояр ауданы, Еділдің төменгі салалары Бозан, Ақтұба өзендері маңында дүниеге келген. Жыраудың ғұмыр кешкен кезеңі жайлы әр түрлі пікірлер бар. Әдебиеттанушы-ғалымдардың дені жыраудың дүниеге келген уақытын XV ғасырдың 20–30 жылдарымен байланыстырады [2; 58].

«Қазақ тарихы» журналында Қазтуған туралы мынадай мәліметтер берілген: «Шамамен XV ғасырдың 20–30-жылдарында Еділ бойында, қазіргі Астрахан облысының Красный Яр қаласының маңында дүниеге келген. Әкесінің аты Сүйініш, Қазтуған Еділдің салалары Ақтұба, Бозан бойын жайлаған түркі тайпаларының көсемі, әскербасы, батыры болады. Дешті Қыпшақта XV ғасырдағы дүрбелең кезеңінде оның кімдерді жақтағаны, не істегені белгісіз. Тек ғасырдың екінші жартысында өз қарауындағы рулармен бірге Еділден ауып, Қазақ Ордасының құрамына өткендігін білеміз» [3].

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Ә.Сарай «Ноғайлының рухани өмірі» атты еңбегінде: «Қазтуған — Ноғайлы жырауларының ең кенжесі, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген тұлға. Жыраудың өмір сүрген кезеңін анықтауға Ноғайлы шежірелері септеседі.

Қазтуған шежіресі былай түзіледі: Ысмайыл — Дінбай — Тінікей — Абдол — Сүйініш — Қазтуған. Ысмайыл Мұса бидің ортаншы ұлдарының бірі болғандықтан, 1480 ж. шамасында дүниеге келді деп болжауға болады. Ал өлген жылы 1563 жыл. Оның төртінші ұлы Дінбай Орыс би заманының 1578–1590 жылдары атыс-шабыстың бел ортасында болды. Қазтуған — Ысмайылдың бесінші ұрпағы. Әр ұрпаққа 20–25 жастан бергенде Қазтуған 1600 ж. шамасында дүниеге келген болады.

Ол Ноғай ұлтының төл перзенті. Үшінші атасы Дінбай би дәрежесіне көтерілмегенмен, Башкирияның уәлиі болған Ноғайлының атақты мырзаларының бірі. Қарғыс тигендей атыс-шабыспен өмірлері Ысмайыл ұлдары арасында үнемі әділет жолына жығылушылардың бірі болды», деп жазады [4].

Қазтуған жырларына қарағанда, ол өзінен жасы үлкен Асан Қайғының көзін көрген. Әрине, жай ғана жүзі таныс емес, Асан сияқты бірнеше ханның ақылшысы болып, ел ісіне бел шеше араласқан адамнан үлгі-өнеге алған. Кейін Асан Қайғының баласы Абатпен үзеңгілес болып, ел ісінде мақсат-мүдделерін ортақтастырған.

Жоғарыда келтірілген деректерді саралай келгенде, Қазтуған XV ғасыр аясында сексен жасқа жакындап ғұмыр кешкен адам.

Қазтуған жырау өлеңдерінің, толғауларының көп ғасырлық өнер мектебі мен әдеби үлгі ретінде санамыздан орын алуы

Сүйінішұлы Қазтуған жырау артына қазақтардың әскери рухын, туған жерін, халық өмірі мен тұрмысын суреттейін көптеген өлеңдерден тұратын шығармашылық мол мұра қалдырған. Олардың көпшілігі сақталмаған. Біздің заманымызға Қазтуған мұрасының жүзден бір бөлігі ғана жетті деуге болады. Бірақ соның өзі жыраудың шығармашылығы жайынан, сол алма-ғайып кезең тынысынан біршама мағлұмат бере алады. Үзінді күйінде жеткен «Бұдырайған екі шекелі», «Алаң да алаң, алаң жұрт», «Белгілі биік көк сеңгір» және «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы» деп аталатын толғаулары Қазтуғанның қазақ әдебиеті тарихынан өзіндік орын алуына негіз бола алды. Жырау толғауларын алғаш рет Ғабдолла Мұштақ «Шайыр, яки қазақ ақындарының басты жырлары» атты жинақта топтастырды. Кейіннен толғаулары «Ертедегі әдебиет нұсқалары», «Алдаспан», «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ поэзиясы», «Бес ғасыр жырлайды», «Жеті ғасыр жырлайды» атты жинақтарда жарық көрген [2; 59].

Ұлы жыраудың қиялының үшқырлығы, кеңдігі, суреттеу тәсілдерінің байлығы мен әсемдігі орта ғасырларда қазақтың ақындық өнерінің жоғары дәрежеде әрі өзіндік сипатқа толы болғанын танытады. Ұлттық бояуы ашық, өршіл романтикаға суарылған, афористік толғаныс, көркем тіркестерге бай төменде келтірілген Қазтуған жырлары әлденеше ғасырлар бойы қазақ ақындарына үлгі, өнеге мектебі болған:

1. Асан Қайғының, Қазтуғанның, Доспамбеттің, Шалкиіздің, Жиёмбеттің, Марғасканың, Ақтамбердінің, Тәтіқараның, Үмбетейдің, Бұқардың толғауларында қазақтың ата мекендері шығармалардың тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік әр түрлі ерекшеліктеріне орай жырланады. Жыраулар поэзиясындағы жер-су атауларының ішінде Алтын Орда мемлекеті дәуіріндегі қазақ халқының иеленген мекендері сағынышпен, қимастық сезіммен жырланады. Атап айтқанда, Еділ, Жайық, Сырдария, Қара Ертіс өзендері, Азау (Азов) теңізі, Түркістан, Ташкент қалалары және т.б. мекендер жыр арқауының негізін құрайды.

Қазақ елінің мемлекеттілігін, ежелгі ата жұртын мәңгілік мақтанышпен, асқақ сезіммен жырлау — жыраулар поэзиясында қалыптасқан ұлттық болмысымыздың нақты көрінісі.

Бұл Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» атты туған жермен қоштасу жырынан ерекше байқалады [1; 12, 13]:

*Алаң да алаң, алаң жұрт,
Ағала ордам қонған жұрт,
Атамыз біздің бұ Сүйініш
Күйеу болып барған жұрт,
Анамыз біздің Бозтуған
Келіншек болып түскен жұрт,*

*Қарғадай мынау Қазтуған батыр туған жұрт,
Кіндігімді кескен жұрт,
Кір-қоңымды жуған жұрт,
Қарағайдан садақ будырып
Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,
Жанға сақтау болған жұрт!*

Бұл жолдарда оқырманын баурап алатын ерекше бір күш бар сияқты. Андап қарасақ, өзгеше ештеңе де жоқ, қарапайым сөз тіркестері. Алайда осы қарапайым сөздердің өзінде адамды елітер, ерітер қаншама сезім жатыр десеңізші! [5].

2. Қазтуғанның «Бұдырайған екі шекелі...» толғауы жыраулық поэзиядағы басқа толғаулардан оқшауланып тұратын көркемдік өзгешеліктерімен ерекшеленеді. Жырау өзін таныстыру монологы арқылы шағын толғауға қаймықпас қайсар «мұздай үлкен көбелі» батыр, «қойдың көсемі» іспетті елін соңына ерте білер басшы, халықты аузына қаратып, қара қылды қақ жарғызатын ділмар шешеннің жиынтық бейнесін сыйғыза білген [1; 12]:

*Бұдырайған екі шекелі,
Мұздай үлкен көбелі,
Қара ұнымы сұлтандайын жүрісті,
Адырнасы шайы жібек оққа кірісті,
Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы.
Билер отты би соңы,
Би ұлының кенжесі,
Буыршынның бұта шайнар азуы,
Бидайықтың көл жайқаған жалғызы...*

Көлемі жағынан аз ғана осы жыр үзіндісінің өзі Қазтуғаннан кейінгі ақындар мен жыраулар шығармашылығына үлкен ықпал етті. Нақыл, мақал-мәтел үлгісіндегі жыраудың терең толғанысты ой үрдістері қазақ поэзиясына үлкен таусылмас қазына болды.

Қазтуған Сүйінішұлы бұл жырды мақтан үшін айтпаған. Жырдың ішіне түсіп ден қойса, өкініш дүмпуінен лықсып шыққан өксік екенін аңғаруға болады. Себебі ойдың легі «Мен бұрын қандай едім?» дегендей, өткен шақпен арттағы күндерін көбірек көлденең тартады. Қазтуғанды өксіткен өкініш: кіндік қаны тамған атамекеннің артта қалуы, арман-аңсары біртұтас ноғай мен қазақ жұртының айырылысуы.

3. Данышпан жырау «Белгілі биік көк сеңгір» атты толғауында хас батырларға тән қажыр-қайратын ұштап, намысын қайрап, нағыз жырауларша елге дем беріп, рухтандыра түседі. Ол таудың әдемі көріністерін жырлап, адам туралы ойларға көшеді [1; 12, 13]:

*Белгілі биік көк сеңгір
Басынан қарға ұшырмас,
Ер қарауыл қарар деп,
Алыстан қара шалар деп;
Азамат ердің баласы
Жабыққанын білдірмес,
Жамандар мазақ қылар деп!*

Осынау өлеңде қаншама терең ғақлия, өр рух бар десеңізші!

4. Қазтуған жырларында оның ақындық ерлігі мен шырқау биігін көрсетер тұс — ол жырды кім шығарғанын нақтылы дәлелдейтін [1; 12]:

*Бұлт болған айды ашқан,
Мұнар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен кәуірдің
Арасын өтіп, бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған, —*

деген жолдар арқылы қазақтың Ноғайлы дәуіріндегі төл әдебиетінің жаңа белесінің бір қырын аңғартады. Өз шығармаларын ауызша шығарып таратқан Қазтуған сияқты дәлділ жырау өз есімін жырларында ерекше атап өту арқылы авторлығына дау тудырмайтын амалды сол заманда-ақ білдіргендей [6].

Бұл туындыда келтірілген жолдардан елеулі эпитет, маңызды метафоралармен бірге, батырдың биік тұлғасы, жорық жолдары, өжеттігі мен өр мінезі де қатар көрініп тұр.

5. Қазтуған жырлары — әуенді, дыбысты, ырғақты, күшті поэзия. Мысалы, дауысты «а» дыбысын қатар қолданып, аңырата сөз тастау тыңдаушыға әсерлі, құлаққа жағымды [1; 13]:

*Арғымақтың баласы
Арыған сайын тың жортар,
Арқа мен қосым қалар деп;
Ақ дария толқын күшейтер,
Құйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп.*

Немесе [1; 14]:

*Жабағылы жас тайлақ
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бір тоқты
Жайылып мың қой болған жер.
Жарлысы мен байы тең,
Жабысы мен тайы тең,
Жары менен сайы тең.*

Жоғарыдағы өлеңнің шумағы 3 жолдан тұрады. Ақын 5 жолды өлең шумағын да жиі қолданған. Әрбір сөз, әрбір жол өз орнында. Қазтуған өзіне тән теңеу, метафоралар қолданады. Қатарынан «ж» әрпінен басталатын ұзақ шумақты өлеңнің балама сөздері жер-қоныс құнарлығын өте айқын танытады [7; 124].

Сонымен, Қазтуғанның ақындық өнері қуатты, мәнді. Оның жырларын, толғауларын оқығанда қара домбыраның қағысын, ат тұяғының дүбірін, жердің дүрсілін, жел тұрғандағы шөптің тербелуін, киіз үй есігінің сықырлап ашылуын, жебенің суылын естігендей боласың.

Орта ғасырлық тұлғалар сияқты Қазтуған да әрі батыр, әрі ақын, әрі күйші, әрі би, әрі шешен. Сегіз қырлы, бір сырлы.

*Ұлы жыраудың «Қазтуғанның қонысымен қоштасуы»
атты толғауы*

С.Сейфуллин өзінің 1931 жылғы жинағында «Ноғайлар бытырағанда Қазтуған батырдың айтқаны» деген атпен «Арайна, билер, Арайна» деп басталатын жиырма шақты жолдай өлеңін жариялаған [8]:

Жазушы аталмыш шығарманы түгел жарияламай, кейбір жолдарын қысқартқан. Алынып қалған өлеңдердің орнына көп нүктелер қойып кеткен. Сөйтсе де, жыраудың негізгі ой-арманы айқын сақталған.

Қазтуғанның бұл толғауы [1; 15–18] «Сөйле, тілім, жосылып» атты жинаққа толық кіргізілген. Жыраудың туындысы:

*Арайна, билер, Арайна,
Арайна десем, болғай ма?!
Арайнасыз әрқайда
Ердің ісі оңай ма?!
Арайна болған Қазтуған,
Қайғыланып сонда толғай ма?!
Ел қияға қонбай ма?
Еділ, Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?!
Ебей басты құба үлек
Ернімен шырпы шалғай ма?!
Бұл қоныста отырып,
Біздің мұсылман баласы
Жағасы босап тынбай ма?! —*

деп басталады.

А.Сейітова «Қазтуған толғаулары — Ноғайлы-қазақ дәуірі әдебиетінің үлгісі» деген мақаласында мынадай қызық дерек келтірген: «Орталық ғылыми кітапхана қорының қолжазба бөлімінде осы «Арайна» есіміне қатысты мынадай мәлімет бар: «Қазтуғанның Арайна атты жолдасы

қаза болып, өтерінде кейінгі жырлардың бәрі «Арайна» деп басталса екен деп өсиет қылыпты-мыс. Бірақ жырау шығармалары біздің заманымызға толық жетпегендіктен, кейінгі толғауларында Қазтуғанның жолдасының соңғы өтінішін қалай орындағаны бізге беймәлім» [2; 61].

Осы толғауда Қазтуған жыраудың елдің болашағына аландаушылығы, туған жердің тыныштығының қаймағы бұзылғандығына күйінуі анық аңғарылады.

1. Туған жерден өз еркімен бастарту қаншалықты қиын болғанына қарамастан, Қазтуған мұсылман баласын кеңінен жайлаған құтты қоныстары Еділ-Жайық арасы мен Астраханды қоныс етпеуге, ол жерлерден көшуге шақырады. Еділден кетпесе, қалмақтың басып алатыны; Жайықты тастамаса, кәпірлердің, яғни орыстардың, басып алып, қала салатыны; Астрахан қаласын да солардың тартып алатыны тарихи шындықпен дөп келеді:

*Еділді қоныс етпеңіз,
Жағалай қалмақ алады.
Жайықты қоныс етпеңіз,
Сыдыра біткен көкжиек,
Кәпірлер қала салады.
Астраханды (Астраханды) қоныс етпеңіз,
Шәһәрін оның алады.*

2. Қазтуғанның ат жалын тартып мініп, ата жолын қуып, ел ісіне араласқан ортасы Дешті Қыпшақтың кіндік мекені, Еділ мен Жайық арасы, Каспий алабы, Нарын, Қабыршақты, Қарасу деген жерлер. Қазтуған қиын кездегі көп қиқушының бірі емес. Сол даланың бағы мен сорын пешенесіне балаған ел басылардың әулетінен шыққан. Оның тепсініп сөйлеп, таусылып айтып, тебірене күй төгуінде осындай гәп бар.

Жыраудың ұғымында Еділ, Жайық, Ойыл әлеуметтік мәнге ие. Бір Еділдің өзі жалпы ел бейнесін бейнелесе, Жайық — сол елдің жаны. Ойыл — ақыл мен парасаттың ошағы — ой ұғымдарымен астасып жатыр. Сондықтан сөз дүлдүлі:

*Еділді алса — елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса — жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса — ойды алар,
Ойлашы, сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат
Бүтін тоғай жерді алар, —*

деп күйінеді. Расында, жан мен ойдан айрылған елде не қауқар, не қайрат қалмақ. Жырау жаны осыған күйзеліп, налиды.

3. Қазтуғанның туған жеріндегі бір кездегі «жабағылы жас тайлақ жардай атан болып», содан көбейген Ойсылқара тұқымына да жатжұрттықтардың қол салатыны жырау жанына қаяу түсіріп, қабағына кірбің ұялатады. Бұл жайлар да Қазтуған жырына арқау болған:

*Жаз кіреге жақсы деп,
Дулығалы нарды алар,
Қыс кіреге жақсы деп,
Шудасы қалың айырды алар.
Сусынына шай алар,
Шайнауына май алар.*

4. Кеменгер жырау өз толғауында өткен күндерді армандап, аһ ұрып, кәпірлердің билігінің күшейіп, мұсылманның басынан бағы тайып, тәуелсіздіктен айрылып, ғаріп халге түскен күйін қынжыла баяндайды:

*Ойыл да Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан аңғары-ай,
Ақ шалмалы пірлердің
Мешітке жаққан шамдары-ай!
Менің бүйтіп қозғалақтап жүргенім
Аузы түкті кәпірдің
Күшті болған салдары-ай!*

*Кәпірден теңдік алуға
Қайта келер деймісің
Мұсылманның баяғы
Шыңғыстан туған хандары-ай?!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Атаңа нәлет кәпірдің
Пайдасына қалмаса игі еді.*

5. Әйгілі жыраудың ноғайлы-қазақ елінің құнарлы қонысын қимай, амалсыздан тастап бара жатқанына керемет өкініш білдіргені толғауда былайша суреттеледі:

*Ноғайлы, қазақ жұртымның
Кейінгі туған балалары-ай!
Адыра қалғыр көк Жайық,
Аңырап қалған қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кетпегей еді ырысым.
Таудағы тарлан бөрі едім,
Тарылған сынды тынысым.
Кейінгі өскен жас бала,
Ақ балтырын түрініп,
Басарына ерініп,
Көкірегі күйініп,
Тек тірлікке сүйініп,
Ықтиярсыз жүгіріп,
Аузы түкті кәпірдің
Етпегей еді жұмысын!
Бұл қоныстан кетпесең,
Мұны талақ етпесең,
Екеу-екеу сөйлесіп,
Біздің кейінгі өскен жас бала
Аузы түкті кәпірдің
Соқпаса екен пайдасын!
Буыршынның жалғыз қырқар азуы,
Бөкеннің желіп өтер төрт саны,
Бұғының ауыр қара мүйізі,
Бидайықтың жалғыз соғары,
Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ орданың тіреу сырығы,
Айдаса — қойдың көсемі,
Сөйлесе — тілдің шешені,
Арғымағын жаз жіберіп, күз мінген,
Күз жіберіп, жаз мінген,
Жазаласа — екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тіздеген —
Мен — Қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы-қазақ елімнен!*

Қазақ пен ноғайдың айырылысқанын, ата қоныстың артта қалғанын Қазтуғанның көзі көріп отырса да, көңілі сенбейді, жан жүрегі бұл сұмдықты мойындамайды. Осынау тарихи оқиға Қазтуғанның бүкіл өмірінің мазмұнына айналған сияқты.

Бір қызығы, осы жағдайлар тек қана жыр түрінде емес, Қазтуған көкірегінен күй болып та төгілген. Ол күй ел ішінде күні бүгінге дейін Қазтуғанның «Сағынышы» деп тартылады. Әрине, Қазтуған сияқты кесек тұлға бірлі-жарым күй шығарумен шектелмеген. Белгілі ғалым, атақты жазушы М.Мағауин Қазтуғанның «Құлақ күй» атты күйінің болғанын жазады. Өкінішке орай, әзірше қолда бары «Сағыныш» деген күйі.

Түйін

Қорыта айтқанда, Қазтуған Сүйінішұлы Сыпыра жырау негізін салған, көнеден келе жатқан толғау жанрының дамуына үлкен үлес қосты. Жауынгер ақынның дала поэзиясына тән өр рухты, дауылпаз үнді, асқақ қанатты сөздерге толы, көркем тіркестерге бай жырлары қазақ әдебиеті тарихында өшпестей із қалдырды.

Сондықтан да халық Қазтуғанды әрдайым еске алып, қадір тұтқан. Ол туралы талай аңыздар айтылған. Ел аңызында ол қалмақтарға қарсы қол бастаған ұрпақты батыр. Оның тоғыз батыр ұлы болыпты.

*Онымыз тұрып оқ атсақ,
Он сан қалмақ бөлінген, —*

деп айтыпты батырдың өзі. Халық аузында мынадай да жолдар кездеседі [9]:

*Тоғыз тұтам оқ жонған,
Толғамалы найза өңгерген,
Тоғыз көлді торқалы
Темір болат сауыт киген,
Толғамалы жақ тартқан,
Толассыз тұрып оқ атқан,
Тоғыз оқ торғауытты бөгеген,
Тобылғыдан су татқан.
Жетпіс бесте жасы бар...
Қабыршықты жайлаған.
Ақсуды төмен бойлаған.
Шағанға атын байлаған,
Қарға бойлы Қазтуған...*

Қазтуған жырау қайғы айтып еш түңілмеген. Батырлар дәстүрін қолдап, асқақ жыр шерткен. Бөлінбес бірлік, қайтпас ерлік дәстүрін уағыздаған. Ойын-тойы көп жастық шақты еске алып, оптимистік пікірлер ұсынған. Нарындай құнарлы, жайлы кең қоныстың қасиеттерін асыра ардақтаған [7; 123]:

*Көрінген мынау көк Нарын
Ойран салып өткен жер.
Маңдайы күнге күймеген,
Жорғадан басқа мінбеген,
Сұлудан басқа сүймеген,
Қамқадан басқа кимеген...*

Қазтуған жырау өз елін, жерін сүйетін және өз халқы үшін, оның бостандығы үшін қасық қаны қалғанша күрескен адам. Басқа ақын-жырауларды да соған үндеген.

Ел-жұрты үшін еңіреп өткен Қазтуғанның сүйегі, көнекөз қарттардың айтуынша, Қияш өзенінің жағасындағы Баба ата қорымына өзінің өсиеті бойынша жерленсе керек. Сөз орайында, әйгілі Бөкей ханның сүйегі де осы қорымда екенін айта кетудің артықтығы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сөйле, тілім, жосылып. (Жыраулар мұрасы) / Құраст. әрі ред. Т.Қыдыр — Алматы: Олжас кітапханасы, 2012. — 156 б.
- 2 Сейтлова А. Қазтуған толғаулары — Ноғайлы-қазақ дәуірі әдебиетінің үлгісі // Ақиқат. — 2011. — № 2.
- 3 Қазтуған (XV ғасыр) // Қазақ тарихы. — 2008. — № 5, 6. — 80-б.
- 4 Сарай Ә. Ноғайлының рухани өмірі // Егемен Қазақстан. — 2010. — 20 ақпан. — 5-б.
- 5 Мағауин М. Қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1992. — 21-б.
- 6 Қазақ әдебиетінің тарихы. — 3-т. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиетінің тарихы. — Алматы: Ғылым, 2000. — 279-б.
- 7 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 2-кіт. — Алматы: Өнер, 2013. — 360 б.
- 8 Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. — Алматы, 1931. — 24-б.
- 9 Сүйінішев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 260-б.

Р.С.Каренов

**Казтуган жырау Сюинишулы —
основоположник казахской литературы**

Статья посвящена жизни и деятельности выдающегося акына-жырау XV столетия Казтугана. Казтуган являлся не только талантливым поэтом, но и крупным военачальником и политическим деятелем своего времени. Дана развернутая оценка его литературным произведениям, отражающим все важнейшие события того времени, в котором поэт жил и творил. Отмечено, что творческое наследие Казтугана жырау имело особое значение для формирования и развития отечественной поэзии, стало образцом мастерства слова для последующего поколения поэтов-жырау.

R.S.Karenov

**Kaztugan zhyrau Syuinishuly —
founder of Kazakh literature**

Life and activity of the outstanding akyn-zhyrau XV of Kaztugan are stated centuries to a zhyra. It is noted that Kaztugan was not only the talented poet, but also a large voyenonachalnik and the politician of the time. The developed assessment is given to its literary works in which all major events of that time in which the poet lived found reflection and created. It is emphasized that the creative heritage of Kaztugan a zhyray played special value for formation and development of domestic poetry, became an example of skill of the word for the subsequent generation of poets-zhyraus.

References

- 1 *Start talking, my language eloquent (Tvorestvo of akyns-zhyraushy)*, comp. and edit. T.Kydyr, Almaty: «Olzhas's Library» Publ. house, 2012, 156 p.
- 2 Seitova A. *Akikat*, 2011, 2.
- 3 *History of Kazakhs*, 2008, 5–6, 80 p.
- 4 Saray A. *Egemen Kazakhstan*, 2010, February, 20, p. 5.
- 5 Magauin M. *Literatura times of the Kazakh khanate: textbook*, Almaty: Ana tyly, 1992, p. 21.
- 6 *History of the Kazakh literature*, 3. History of the Kazakh literature of the XV-XVIII centuries, Almaty: Gylym, 2000, p. 279.
- 7 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book*, 2, Almaty: Oner, 2013, 360 p.
- 8 Seyfullin S. *Samples of ancient Kazakh literature*, Almaty, 1931, p. 24.
- 9 Syuinshaliyev Kh. *History of the Kazakh literature: textbook*, Almaty: Sanat, 1997, p. 260.